

**ФОРМУВАННЯ ПРИЙНЯТНОГО ПРОСТОРУ ДЛЯ РОЗВИТКУ  
НЕПОВНОЛІТНІХ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІНСТИТУТУ ОСВІТИ  
ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИННОСТІ  
(період окупації Дніпропетровської області 1941-1944р.р.)**

*У статті дано ретроспективний аналіз виховних, запобіжних та соціальних заходів у формуванні прийняттого простору для розвитку неповнолітніх у контексті діяльності соціальних інститутів освіти періоду окупації. Досліджено питання загальної, спеціалізованої освіти, виховання у межах природничого і виробничого оточення дитини, дисципліни й відповідальності батьків у період окупації Дніпропетровської області.*

**Ключові слова:** народна школа, реміснична школа, природниче і виробниче оточення дитини, безпритульність, правопорушення, відповідальність батьків, шкільна дисципліна.

Виховна функція інституту освіти полягає у формуванні за допомогою цілеспрямованої діяльності певних соціальних рис світогляду у неповнолітніх, визнання ними пануючих у суспільстві норм поведінки, ціннісних орієнтацій. Виховання дитини у дусі конформізму, визнання ідеалів та культурних цінностей, що склалися у суспільстві, сприяє підтриманню існуючого соціального порядку.

Реалізація функцій цих інститутів сприяє формуванню поваги до моральних засад і традиційних цінностей українського суспільства; формуванню громадської думки щодо небайдужого ставлення до відхилень у поведінці неповнолітніх.

Залучення архівних документів, розширення актуалізованої джерельної бази з проблеми виховної та профілактичної функції соціального інституту освіти дозволяє розкрити маловивчені сторони діяльності освітянських установ у період окупації.

Складність вивчення виховних, соціальних та профілактичних функцій інститутів соціалізації дитини і особливо спрямованих на запобігання злочинності серед неповнолітніх у період окупації полягає у тому, що: по-перше, деякі архівні документи Державного архіву Дніпропетровської області окупаційного періоду знищені, втрачені або вивезені до Німеччини, по-друге, обмежений доступ до архівних матеріалів, значна кількість яких зосереджена у фондах архівосховищ Російської Федерації або зберігається у

архівосховищах СБУ та МВС.

Найбільшу інформативну цінність дають матеріали, які раніше не були опубліковані, й досліджуються вперше. У довідках, повідомленнях та інших архівних матеріалах знаходимо мікроісторичні факти, які відображають діяльність освітянських установ у період німецької окупації населених пунктів Дніпропетровської області.

Цінним джерелом є довідки, матеріали артекомандатури, розпорядження штабткомісару, доповіді інспекторів відділу освіти, де висвітлюються ставлення окупаційних властей до формування прийнятної активності української молоді.

У газетних публікаціях періоду війни, наприклад "Дніпровській правді" міститься додаткова інформація щодо ролі і значення інституту освіти у формуванні особистості дитини та запобіганні правопорушень і злочинів неповнолітніх.

У межах наукової статті зупинимось на функціонуванні соціального інституту освіти періоду окупації Дніпропетровської області, що відіграє центральну роль у процесі соціалізації дитини, формуванні позитивної активності, і відповідно, запобіганні протиправної поведінки частини неповнолітніх. У пропонованій статті проводиться аналіз формування та еволюції навчальних закладів міста та області у межах загальних процесів, що відбувалися у радянській системі освіти періоду тимчасової німецької окупації.

У довоєнний період державою було офіційно проголошено курс на ліквідацію неписьменності, просвітлення мас, виховання науково-технічних кадрів. Ці процеси супроводжувались цілковитою руйнацією дореволюційної системи освіти, репресіями проти педагогічних та наукових кадрів, що не могло не позначитись на якості освіти.

Перші роки формування радянської системи освіти характеризувалися відмовою від старих форм навчання й застосуванням експериментальних, що нерідко призводили до зниження якості освіти.

Характерною рисою інституту освіти довоєнного періоду була повна підпорядкованість освіти радянській командно-адміністративній системі. У навчанні панував метод соціалістичного змагання, до програми вводились предмети, що пропагували партійну ідеологію та політику держави. З гімназичного курсу були вилучені такі предмети, як Закон Божий, латинська та грецька мови. У рамках політики українізації до курсу навчання додавалась українська мова. Чимало підручників та художніх творів оголошувались "соціально-непотрібними". Оцінка знань учнів проводилась за комплексною системою, зміст якої полягав у тому, що уроки стали не конкретно-предметними, як раніше, а складались з єдиного комплексу. Як наслідок, учні мало закріплювали знання, не могли системно мислити та аналізувати навчальний матеріал. Мали місце оцінка знань відсотками, коли проводились опитування учнівськими бригадами, коли один учень міг відповідати не тільки за себе а й за інших членів бригади [1, с. 259-260]. У 30-ті роки поширилась друга хвиля арештів викладачів, коли арештовували не лише представників старих кадрів, а й тих освітян, які здобули диплом у радянську добу. Репресії забрали багатьох талановитих людей, втрата яких не могла не позначитися на розвитку освіти і науки.

Одночасно із формуванням системи освіти проводились заходи щодо ліквідації неписьменності та малописьменності. Навчання проводилось у груповому та індивідуальному напрямках. За індивідуального навчання двоє троє неписьменних збирались в одній з хат де проводили заняття студенти робітничого технікуму за вказівкою начальника штабу з ліквідації неписьменності [1, с. 260-261].

Переходячи безпосередньо до характеристи-

ки періоду окупації у житті соціального інституту освіти, слід зазначити, що цей період характеризується доволі суперечливими й неоднозначними явищами.

З перших днів окупації Дніпропетровської області, яка тривала з серпня 1941р. до лютого 1944 р., було встановлено суворий режим. З першими німецькими частинами прибули артекомандатури, які створювали обласні, міські та сільські управи. Всі управи діяли за вказівками німецьких комендантів та виступали допоміжними органами так званого самоврядування. Співробітники цих установ вербувались з числа зрадників, кримінальних елементів, бувших кулаків [2, с. 68, 342-323].

Амбіційні плани Європи щодо України мали різноплановий характер. Так, під час Польської кампанії Гітлер 11 серпня 1939 року казав: "Мені потрібна Україна, щоб нас не змогли ослабити голодом, як то було під час попередньої війни" [3, с.17]. За кілька місяців до закінчення війни одна американська газета писала, що гігантський конфлікт, який спалахнув у Європі, був фактично "українським конфліктом" конфліктом за володіння Україною [4, с.18].

За розпорядженням Генерального комісару 13 грудня 1941р. під приводом небезпеки розповсюдження інфекційних хвороб у Дніпропетровській області були закриті усі школи в окрузі. Вчителі та учні старших класів, через посередництво бірж праці, повинні зайнятись загальнокорисною працею, щоб полегшити становище українського населення зимою [5, с.101]. Це розпорядження було відкликом на висловлювання Гітлера з приводу України 17 вересня 1941р.: "Німецький селянин рухається завдяки його нахилові до прогресу. Він думає про своїх дітей. Український селянин не знає поняття обов'язку... Було б помилкою дати освіту місцевому населенню... Я зовсім не прихильник створення університету в Києві. Було б краще не вчити їх навіть читати..." [3, с. 532].

Крім того, згідно повідомлення Української міської управи Дніпропетровська від 10.01.1942 р. № 63, Рейхскомісар заборонив шкільні заняття в приватних квартирах вчителів та батьків [6, с. 42].

Однак закриття шкіл, призвело до різкого зростання кількості бездоглядних дітей на вулицях міста та правопорушень серед підлітків. То-19.01.1942р. № 124, було зазначено, щоб припи-

нити правопорушення та блукання дітей по вулицях, для осіб віком від 7 до 11 років встановлено обов'язкове відвідування школи. Ці діти будуть вивчати письмо, читання, арифметику, гімнастику, ігри та ручну працю.

Не можна оминати увагою Постанову № 16 Дніпропетровської обласної Управи "Про нову систему освіти" від 11.02.1942р., де зазначено, що усі діти на Україні, крім хворих та дефективних, повинні в обов'язковому порядку навчатись з семирічного віку в народній школі протягом 7 років. При цьому навчання в перших чотирьох класах можна замінити навчанням дітей дома, але обов'язково під контролюванням його державою. Контроль полягає у складанні учнями іспитів у школі за програмою відповідного класу. Також, було передбачено покарання батьків за ухилення від обов'язкового навчання їхніх дітей. Так, у § 3 п. 3, зазначено: "За невідповідність дітей до іспиту або за ухилення від нього батьки відповідають як за порушення державного закону про обов'язкове навчання своїх дітей. У Примітці до Постанови № 16 зазначалось, що про покарання за ухилення батьків від обов'язкового навчання їхніх дітей передбачається відповідними законоположеннями". Крім того, діти обдаровані або особливо здібні утримуються на державні кошти і вчать в усіх школах держави безкоштовно, коли вони такої підтримки дійсно потребують. У §10 Основні принципи шкільного навчання, серед іншого зазначено, що навчання у народних, допоміжних та ремісничих школах – безоплатне, а в усіх інших школах – платне [7, с. 83,84].

Розпорядженням штадткомісару до Української міської Управи у Дніпропетровську від 03.02.1942р. відкриття шкіл відбувається за умов: вчителі мають бути політично благонадійні та педагогічно підготовлені; всі призначені більшовиками інспектори та директори шкіл, та вчителі, які були активістами при комуністичному режимі, повинні бути звільнені. Пенсії їм не виплачуються. При дальшому заміщенні керівних посад перевагу слід надавати педагогам які найбільше постраждали від більшовиків. Заборонено також користування підручниками, картами, учбовими планами, бібліотеками. Навчання необхідно обмежити вивченням письма, рахівництва, гімнастики, рукоділлям та мистецтвом. Викладацька мова може бути тільки українська, а також німецька, викладан-

ня російської мови не запроваджується. [8, с. 143-144]. Однак, згодом мовна політика міняється. Згідно до листа штадткомісара до Української Допоміжної управи Шкільного Відділу від 4.11.1942 № 2239 викладання німецької мови слід негайно припинити. Крім того всі українські школи, які не мають дозволу від штадткомісару на проведення навчань, повинні бути негайно закриті [9, с. 7].

Архівні матеріали свідчать про спроби знищити систему освіти. Довести її по примітивізму, а за можливості не навчати дітей. Німецькі "господарі" вважали зайвим вчити "рабів". Свідченням цього є заборона вивчати німецьку мову. "Раби" не повинні знати мову "господарів", а "господарі", навпаки, повинні добре знати мову підопічних, тому українську мову усі службовці зобов'язані були вивчити.

Поряд з цим існує низка архівних матеріалів, що свідчить про відновлення системи освіти та формування нових підходів до розробки та популяризації методів виховання моральної поведінки школярів. У доповідній записці Державному Раднику по відділу освіти Дніпропетровського Генерального Комісаріату, Відділ освіти Обласної Управи зазначає: "Одержавши жахливу спадщину від жидівсько-більшовицьких "господарів", передова частина свідомої української громадськості при допомозі представників німецького командування ретельно почали відбудовувати зруйноване господарство" [10, с. 2-5]. Організований відділ освіти поставив на меті привести до ладу шкільне господарство по області і організувати навчання в новій українській школі. У навчальному процесі використовувались нові програми, де містились певні настанови методичного та ідеологічного спрямування педагогічного персоналу. Особливу увагу було звернуто на виправлення підручників, які погоджувались з Радником Генерального Комісаріату і тимчасово допускались для використання. Також зазначено, що за допомогою німецького командування привели до ладу школи і з 1 жовтня почали навчання. За орієнтовними даними шкільний сектор відділу Освіти з 1.10. по 1.12.1941р. організував навчання у 1388 школах області з охопленням 307385 учнів та 10076 учителів [10, с. 7].

Начальник українського відділу освіти Козар зазначає, що для успішної роботи необхідно відкинувши радянському системі освіти з її 10-

річками, які цілком не виправдали себе. Запровадити нову систему освіти [10, с. 23].

До нової системи освіти, відповідно до Постанови № 16 Дніпропетровської обласної Управи "Про нову систему освіти" від 11.02.1942р віднесено такі основні типи шкіл:

1. Народна школа з семирічним курсом навчання (1-4 класи – нижча початкова народна школа, 5-7 класи – вища початкова народна школа);

2. Допоміжна народна школа (восьмирічна) для дітей, що мають фізичні дефекти і ненормальний розумовий розвиток;

3. Реміснична школа (1-2 роки навчання);

4. Школа подовження навчання (без відриву від виробництва);

5. Професійні середні школи (тривалість навчання 3-4 роки) у тому числі учительська семінарія (курс навчання 5 років);

6. Гімназія – класична та реальна – з семирічним навчанням;

7. Спеціальні середні школи з тривалістю навчання в них 8 років [7, с. 82-84].

Структура середніх шкіл, що відносяться до професій побудована наступним чином. Початкова чотирирічна школа дає початок загальної освіти використовуючи для цього в першу чергу як природниче так і виробниче оточення дитини. Серед випускників народної школи робився відбір, що встановлював здібності учнів, при цьому зосереджувалась увага на їх оточенні. Навчальні теми встановлювались відповідно до оточення дитини.

Середня школа продовжує загальну освіту шляхом поширення та доповнення потрібних знань і навичок через теоретичне і практичне вивчення природи й сільського господарства. В результаті такого навчання здійснювалась практична підготовка дітей до життя. Таким чином, професійна освіта української молоді починалась з середньої школи, яка продовжувала навчання чотирирічної народної школи, поглиблюючи знання отримані раніше. Метою цієї школи було налаштування молоді до професійного життя, формування у неї радості професійної діяльності та любові до матеріалу (речі). З одного боку, завданням школи не було навчання певній професії та оволодіння усім її навичкам, а з іншої – навчальні предмети мали стосуватись професії і доповнювати предмет "Професійна наука" Як державна наука у професійних школах Рейху зо-

середжувала матеріал з історії, земле ведення, правознавства – так і професійна наука повинна охоплювати матеріал з природознавства, фізики, хімії, географії тощо. Залежно від професійної групи, для якої призначені учні, вони наставлялись до ремесла, гірничого промислу, промисловості тощо; для змішаних професійних груп у невеликих містах до навчальних планів входило декілька галузей господарства [11, с. 9].

У доповідній записці (на основі детальних донесень обласних інспекторів) до Голови Дніпропетровської міської управи П.А. Козаря містяться пояснення щодо результатів обстеження шкіл області де, серед іншого зазначено, що обстеження дало можливість виявити можливі помилки і недоліки, які не являють собою наслідків неправильної системи керівництва, а лише одиничні виняткові випадки, а саме: для покращення дисципліни в школах треба: а) проводити уроки так, аби в роботу був втягнутий весь клас, а не один учень, що стоїть у дошки; б) учитель під час уроку повинен тримати в полі зору всіх учнів, закликаючи до порядку кожного порушника дисципліни; в) учитель повинен знати, що за класну дисципліну цілком відповідає сам вчитель; г) під час перерви треба мати чергового вчителя, який би пильно стежив за поведінкою учнів; д) звертатись за допомогою до батьків; е) розробити окреме положення про дисципліну, у зв'язку зі складністю питання [12, с. 10-11].

Слід зауважити, що у системі освіти належної уваги приділялось вихованню дитини, мотивації поведінки, навіть на рівні навчальної літератури, яка пройшла серйозний відбір та цензуру. Підручники кожен учитель мав виправити сам точно за вказівками Генерального Комісаріату, що додавались і тільки після ретельної перевірки Начальника відділу Освіти Дніпропетровської Обласної управи П.А. Козаря їх можна було роздати дітям. Відповідальність за виправлення кожного підручника покладалась на завідувачів шкіл.

Аналізуючи заборони та цензурні зміни комісаріату можна дійти висновку, що до формування особистості дитини підхід був уважний. Чітко формувалась свідомість підлітка у напрямку покори, самотності та надії тільки на себе без підтримки сім'ї. Про це свідчать ті виправлення які вносились до радянських підручників. Так у листі Генерального Комісаріату в особі Держав-

ного Радника доктора Гаазе від 06.03.1942р. містився перелік виправлень підручників. Виправлення можна поділити на декілька видів. Перші стосувались заклеювання окремих віршів, оповідань, наприклад: вірш "Пісня про батьківщину", оповідання "Ось так сім'я"; другі – заміни окремих слів, наприклад: "колгоспниця" замінити на слово "селянка", "піонер" замінити словом "учень", ім'я Мая замінити на Маня. Треті – виключення окремих слів з вживання: "міліціонер", "більшовик", "змагання", "радянська влада", "піонерський загін", "радянська школа" тощо [7, с. 72-76].

Незважаючи на тяжкі воєнні роки, питанням виховання дитини, дотримання дисципліни неповнолітніми, відповідальності батьків у межах соціального інституту освіти приділялось значної уваги. Це суттєво впливало на процес формування мотивації до соціально прийнятної поведінки неповнолітніх.

У важкі часи окупації, незважаючи на руйнівні та неоднозначні політичні процеси що

відбувались на окупованій території значної уваги приділялось системі освіти та вихованню дітей.

Сьогодні у вирішенні проблем формування прийняттого простору для розвитку особистості дитини (соціалізації) з метою запобігання злочинності неповнолітніх потрібно замінити не-ефективний, формально-бюрократичний підхід минулого століття, який залишився Україні у спадок на новий адресно-гуманістичний. Однак поряд з цим не можна забувати про моральні за-сади та традиційні цінності українського су-спільства, спрямовані на зміцнення родини та морального здоров'я дитини, які історично були фундаментальною основою у запобіганні злочинності неповнолітніх

Потребують подальшого дослідження і роз-гляду історія формування прийняттого простору для соціалізації дитини крізь призму соціальних інститутів суспільства як складова комплексної системи заходів запобігання та протидії злочинності неповнолітніх.

#### *Література*

1. *Пекун О.І.* Становлення системи освіти в місті Кам'янському у 1920-1930 //Спадщина:збірник наукових статей/ упоряд. Н.Л.Юзбашева; ред.: Н.В. Киструська, Н.Л. Юзбашева; Державний архів Дніпропетровської області. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – Вип. 3. – 344с.
2. *Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.)* Сборник документов и материалов. – Днепропетровск, 1962. – С. 68, 342- 343.
3. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993.: Париж-Нью-Йорк-Львів. – 659 с.
4. *Das Dritte Reich. Dokumente, herausgegeben von Wolfgang Michalka, Band 1/ – Munchen, 1985. – S. 276.*
5. *Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. Р 2276, оп.1, спр.28 арк. 101.*
6. *ДАДО, ф. Р 2276, оп. 1, спр. 110 арк. – 61барк.*
7. *ДАДО, ф. Р 2443, оп. 1, спр. 69 арк. 82-84. – 90арк.*
8. *ДАДО, ф. Р 2243, оп. 1, спр. 2 арк. 143-144.*
9. *ДАДО, ф. Р 2276, оп. 1 спр. 158 арк.7 – 113арк.*
10. *План роботи інспектора-методиста шкільного Управління при Дніпропетровському Генеральному Комісаріаті Степанова А.С на час з I/X-1942 до I/ IY – 1943 р.ДАДО, ф. Р 2443 – оп. 1 – спр. 9 – 205 арк.*
11. *ДАДО, ф. Р 2443 оп. 1 спр. 72- 42арк.*
12. *ДАДО, ф. Р-2276- оп. 1 спр. 1097 – 59 арк.*

#### **Н.С. Юзикова**

Формирование приспешного пространства для развития несовершеннолетних в рамках института образования как фундаментальной основы профилактики преступности (период оккупации Днепропетровской области 1941-1944 гг.)

В статье дан ретроспективный анализ воспитательных, предупредительных и социальных мер в формировании приспешного пространства для развития несовершеннолетних в контексте деятельности социальных институтов образования периода оккупации. Исследованы вопросы общего, специаль-

ного образования, воспитания в рамках природного и производственного окружения ребенка, дисциплины и ответственности родителей в период оккупации Днепропетровской области.

**Ключевые слова:** народная школа, ремесленная школа, естественное и производственное окружение ребенка, беспризорность, правонарушения, ответственность родителей, школьная дисциплина.

**N.S. Yuzikova**

Forming an acceptable space for the development of minors within the institution of education as a fundamental basis of the prevention of crime (the occupation of Dnipropetrovsk region 1941-1944 year).

The article gives a retrospective analysis of educational, preventive and social action in the formation of a suitable space for the development of minors in the context of the social institutions of education of the occupation. Questions of general, special education, education in the natural and industrial environment of the child, discipline and responsibility of parents in the occupation of Dnipropetrovsk region.

**Key words:** public school, industrial school, natural and industrial environment of child homelessness, delinquency, parental responsibility, school discipline.